

BEL €20 – INT €25
Afgiftekantoor Brugge Tweemaandelijks tijdschrift

Tackling Water at the Source

NL / FR A+302

Architecture in Belgium

1010au, Atelier Horizon, Atelier Paysage, Baumans-Deffet, Collectif Dallas, L'Escaut, Latitude Platform, Maat-ontwerpers, MDW, MSA, Reservoir A, Studio Viganò, Zampone

A+302	Tackling Water at the Source	
EDITO	5	<i>Lisa De Visscher</i>
OPINIE	7	Function follows soil <i>David Verhoestraete</i>
UITGELICHT	8	A+ 50 jaar: Alles is architectuur <i>Maarten Delbeke</i>
	14	Inventaires #4 2020-2023 <i>Philippe De Clercq</i>
	16	Architectuurbiënnale Venetië 2023 <i>Lara Molino</i>
	20	Z33: River of Rebirth <i>Eline Dehullu</i>
TACKLING WATER AT THE SOURCE	24	Atelier Paysage, Wetland, Chevetogne <i>Pieter T'Jonck</i>
	28	Studio Paola Viganò – MS-A – Baumans-Deffet, Vesdervallei <i>Guillaume Vanneste</i>
	34	IMDC – Maat – Horizon, Dendervallei <i>Maarten Van Acker</i>
	40	Rondetafelgesprek: 'Guardians of water' <i>Louisa Contipelli, Joeri De Bruyn, Bram Vandemoortel</i>
	50	Labo Ruimte: De Droge Delta <i>Julie Mabilde</i>
	57	A+ 50 jaar archief: Optimisme onder de waterlijn <i>Emmanuel van der Beek</i>
	64	Stad Antwerpen – Aquafin – Water-link, Tuinstraten, Antwerpen <i>Bart Tritsmans</i>
	70	Réservoir A – Carbonifère, L'Eau d'Heure, Cerfontaine – Charleroi <i>Amélie Poirel</i>
	74	Fallow – 1010au, Woluwe Waterland 2050 <i>Tim Peeters</i>
	78	BMA Label: Herbronnen / Re(S)ources <i>Robin De Ridder, Henri Lebbe, Nele Maes</i>
	82	Gijs Van Vaerenbergh – Atelier Arne Deruyter, Eilandtuin, Meise <i>Véronique Patteeuw</i>
	86	Latitude Platform – Collectif Dallas, Eau De Couture, Brussel <i>Léone Drapeaud</i>
WEDSTRIJD	90	Parc de la Plaine des Manoeuvres, Doornik <i>Jean-Philippe De Visscher</i>
RECENTE PROJECTEN	96	L'Escaut – Zampone, Kleine Zenne, Brussel <i>Amélie Poirel</i>
	102	MDW, Terre Neuve, Brussel <i>Carla Frick-Cloupet</i>
PRODUCT NEWS	108	<i>Viviane Eeman</i>
STUDENT	116	Task-force Vesder <i>Lisa De Visscher</i>
	118	Dendervallei <i>Riet Coosemans</i>
PORTRET	120	Sophia Holst <i>Eline Dehullu</i>
	121	Studio Ruben Castro <i>Lisa De Visscher</i>
	122	Wissel Studio <i>Eline Dehullu</i>

© Johnny Umans

© Jan De Wilde

REDACTIE	Hoofdredacteur Lisa De Visscher Adjunct-hoofdredacteur Eline Dehullu Productie en IT Grégoire Maus Vertalingen Eva Van Walle^(NL) Alain Kinsella^(FR) Antoon Wouters (Product News)	Copy-writing Charlotte Bonduel^(NL) Eindredactie controltaaldelete.be^(NL) Benoît Francès^(FR) Vormgeving Terry Kritis Typeface Rhymes	Druk Die Keure, Bruges Beeld cover en inhoudstafel Eilandtuin, Meise © Johnny Umans Redactieraad Gilles Debrun Nicolas Hemeleers Kelly Hendriks Véronique Patteeuw	Hera Van Sande Guillaume Vanneste Ward Verbakel Redactieadres Ernest Allardstraat 21/3 1000 Brussel redactie@a-plus.be www.a-plus.be
TEAM	A+ is een uitgave van ICASD Informaticentrum voor Architectuur, Stedenbouw en Design. Verantwoordelijke uitgever Philémon Wachtelaer Ernest Allardstraat 21/3 1000 Brussels www.a-plus.be	Office management en abonnementen Deborah Schwarzbaum office@a-plus.be abonnement@a-plus.be Advertenties en sponsoring Rita Minissi rita.minissi@mima.be +32 497 500 292	Communicatie en pers Louise Van Laethem Tentoonstellingen en lezingen Lara Molino Mattijs Brands Copyrights Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,	opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt in enige vorm of openige wijze, zondervoorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Elke auteur is verantwoordelijk voor zijn of haar bijdrage.
RAAD VAN BESTUUR	Voorzitter Philémon Wachtelaer Ondervoorzitter Anne Sophie Nottebaert	Secretaris Geert De Groote Penningmeester Stéphanie Lorfèvre	Leden Petra Decouttere Paul Dujardin Ruben Goots Nicolas Hemeleers	Jo Huygh Anne Ledroit Isabelle Vanhooacker
ADVERTEERDERS	Aliplast Atomium Bruxelles Environnement Leefmilieu Brussel Delabie Ecocur Febelcem Geberit Hansgrohe Hewi	Itho Daalderop Jung Stone Tauw Université ouverte de la Federation Wallonie Bruxelles Vandersanden Villeroy et Boch Vola Woaw 2023	 	
AUTEURS	Louisa Contipelli is ruimtelijk planner en geograaf. Ze studeerde aan de VUB. Sinds 2022 is ze medewerker van Architecture Workroom Brussels. Riet Coosemans studeerde in 2022 af als architect (Sint-Lucas, KU Leuven). Ze haalde eerder een bachelor Interieurarchitectuur (2020) en deed een Erasmusjaar in Rome (2021). Joeri De Bruyn studeerde filosofie in Antwerpen en Leuven. Van 2001 tot 2008 werkte hij als eindredacteur bij A+. Daarna richtte hij Public Space op. Philippe De Clerck is architect en docent aan de Faculteit Architectuur La Cambre Horta – Université libre de Bruxelles (ULB). In 2011 richtte hij mede het architectuurbureau Dev-Space op. Robin De Ridder is ruimtelijk planner en jurist. Hij studeerde Rechten (KU Leuven, 2018) en Stedenbouw & Ruimtelijke Planning (KU Leuven – Sint-Lucas, 2020). Hij werkt voor Voorland. Jean-Philippe De Visscher is ingenieur-architect, afgestudeerd aan de UCLouvain en de Ohio State University (USA). Hij is gastprofessor aan de UCLouvain in Brussel.	Maarten Delbeke is hoogleraar architectuurgeschiedenis en -theorie aan de ETH Zürich. Hij studeerde af als burgerlijk ingenieur-architect (Universiteit Gent), waar hij in 2001 een doctoraat behaalde. Léone Drapeaud is afgestudeerd als architect aan de faculteit Architectuur La Cambre Horta van de ULB. Als lid van het onderzoekscollectief Traumnovelle bestudeert ze de interacties tussen gender en ruimte. Carla Frick-Cloupet is architect.. Ze doceert aan de ULB en de ENSA Paris La Villette. Ze doet onderzoek aan de ENSA Saint-Etienne en aan de Université Jean Monet. Henri Lebbe is ruimtelijk planner en programma- en gebiedsregisseur van 'Vlaanderen Breekt uit!' aan het Departement Omgeving van de Vlaamse Overheid. Julie Mabilde is ingenieur-architect (Universiteit Gent), adviseur en projectleider bij het Team Vlaams Bouwmeester. Daar coördineert ze het ontwerp onderzoek binnen het platform Labo Ruimte.	Nele Maes is stedenbouwkundige en architect bij PT Architecten in Brussel. Ze studeerde aan de KU Leuven en de Universiteit Antwerpen. Véronique Patteeuw is universitair hoofddocent aan de École Nationale Supérieure d'Architecture et du Paysage de Lille en gastdocent aan de EPFL Lausanne en de KU Leuven. Ze is wetenschappelijk redacteur van OASE. Tim Peeters is een Nederlandse architect die in Brussel woont. Hij werkt momenteel voor ontwerpgroep Org als projectarchitect en stedenbouwkundige. In 2022 was hij medeoprichter van Falsework. Amélie Poirel is architect. Ze studeerde in 2021 af aan de École polytechnique fédérale van Lausanne (EPFL). Ze werkt bij MDW architecture in Brussel. Bart Tritsmans doceert aan de Universiteit Antwerpen. In 2014 behaalde hij een doctoraat in geschiedenis (U Antwerpen) en bouwkunde (VUB). Zijn onderzoek richt zich op de historische evolutie van stedelijk groen.	Pieter T'Jonck is architect. Hij schrijft over architectuur, beeldende kunst en podiumkunsten voor verschillende Belgische en buitenlandse kranten en tijdschriften. Hij werkt voor de radiozender Klara en was in 2017 hoofdredacteur van A+. Maarten Van Acker is hoogleraar Stedenbouw en woordvoerder van de Onderzoeksgroep Stedelijke Ontwikkeling aan de U Antwerpen. Hij is ingenieur-architect en stedenbouwkundige (Universiteit Gent en KU Leuven). Bram Vandemoortel is ingenieur-architect. Sinds 2015 werkt hij bij Architecture Workroom Brussels. Hij is sinds 2021 praktijkassistent 'transievraagstukken' binnen de vakgroep Architectuur & Stedenbouw van de U Gent. Guillaume Vanneste is ingenieur-architect en onderzoeker. Hij doceert aan de Faculteit Architectuur (LOCI) van de UCLouvain, waar hij in 2022 een doctoraat behaalde. Hij is mede-oprichter van vvv architecture urbanisme. Emmanuel van der Beek is freelance journalist. Hij schrijft voor De Standaard. Momenteel studeert hij een master ingenieur-architect aan de KU Leuven.

Tackling Water at the Source

In de naam van de stad hoor je het nog: Brussel – Broek-zele – ontstond als ‘nederzetting bij het moeras’. De zompige grond onder de straten van onze hoofdstad wordt veroorzaakt door honderden bronnen die in het Hoofdstedelijk Gewest opborrelen, en die de vele waterlopen in het Zennebekken (de Woluwe, de Maalbeek, de Molenbeek,...) voeden. Los van de plaatsnamen is van dit waterrijke landschap weinig te merken in het straatbeeld. De geschiedenis van de urbanisering van het Gewest is ook een geschiedenis van het afdekken of droogleggen van de onderliggende natuurlijke rijkdom, en wie vandaag te horen krijgt dat onder zijn voeten nog steeds bronwater stroomt, zal vreemd opkijken.

Henri Lebbe, Robin De Ridder, Nele Maes

Spring- levend

Dat is niet zo verwonderlijk. Vanaf de 19de eeuw verdwijnen met de aanleg van het gemengde rioleringsstelsel steeds meer bronnen rechtstreeks in de riolering. Als ‘parasitair water’¹ zorgt het bronwater voor een hogere belasting van de riolering (bij droog weer ongeveer 120.000 m³ per dag in de winter, ongeveer 40.000 m³ per dag in de zomer), wat bij intense regenbuien voor meer overstorten zorgt. Daarnaast verdunt het relatief zuivere bronwater het afvalwater, waardoor de waterzuiveringsinstallaties minder efficiënt kunnen werken. En ten slotte is het ook verspilling van grondstoffen – het is water dat perfect gebruikt kan worden.

Het belang van water in de stad krijgt gelukkig steeds meer aandacht. Vanuit een klimaat- en milieuoogpunt, maar ook vanuit esthetische, recreatieve, sociale doeleinden is water een grote troef – heel wat Belgische steden danken hun aantrekkingskracht aan hun historische waterstructuren (Brugge, Spa, Gent, Chaudfontaine...), en in andere steden wordt water weer blootgelegd om die aantrekkingskracht terug te vinden (Diest, Mechelen, Leuven, Tongeren). Nu ook Brussel weer op zoek gaat naar de connectie met het water, onder andere door de Zenne weer deels aan de oppervlakte te brengen, wordt de verspilling van bronwater een steeds schrijnendere zaak. Het wordt tijd om te herbronnen.

Met die missie startte in februari het project Herbronnen / Re(S)Sources op, via het eerste BMA-label ondersteund door het team Brussels Bouwmeester Maître Architecte. Samen met de vzw Coördinatie Zenne, die intussen al meer dan 200 bronnen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest identificeerde², gaan we op zoek naar strategieën voor nuttig gebruik van bronwater in een stedelijke context. De focus ligt daarbij op bronnen die in de riolering verdwijnen, omdat de problematiek zich daar het scherpst stelt.

Terug naar de bron

‘Herbronnen’ drukt ook terugkijken uit, ‘terug naar de bron gaan’. Het verlies van de connectie met het Brusselse bronwater is relatief recent. Tot enkele decennia geleden werd bronwater nog op allerlei manieren gebruikt door de inwoners van het Gewest. Daarom is het interessant om in de eerste plaats eens stil te staan bij de lessen die we uit dit verleden kunnen trekken.

→

bron- water

Bronwater is historisch gezien een *common*, een gemeenschappelijk goed. In het oude Brussel zorgden bronnen, waterputten en later ook fonteinen voor zuiver water voor de inwoners. Manneken Pis is daar het bekendste voorbeeld van, maar in de 19de eeuw waren er van dit soort openbare fonteinen meer dan honderd te vinden in de stad. Stromend water uit de kraan was in die tijden een luxe die alleen voor de elite gereserveerd was.

Een bron was steeds een sociale omgeving. Omdat de doorsnee-Brusselaar voor drinkwater aangewezen was op de publieke fonteinen of putten, werden dit plekken om een praatje te slaan, ontmoetingsplekken. Als collectieve *resource* speelde water een verbindende rol binnen een buurt.

Ten slotte is er de symbolische functie van de bron. Water dat uit de grond ontspringt deed legendes ontstaan, er werden geneeskrachtige eigenschappen toegeschreven aan het water. Later werden bronnen ook aan een beschermheilige gewijd, vaak met een kapel die aan de bron werd gebouwd. Rondom de bronnen ontstond een netwerk van betekenissen.

Goede voorbeelden

Uiteraard is het niet de bedoeling om de middeleeuwen terug te brengen. Met de huidige bevolkingsdichtheden is het niet realistisch dat bronwater voorziet in de waternoden van de Brusselaars, nog los van het feit dat het water vaak niet aan de strenge drinkwaternormen voldoet. Ook het betekenis geven via het aanduiden van een beschermheilige is niet meer van deze tijd, zeker in een multicultureel stadsmilieu. Toch zijn de drie lessen maatgevend voor toekomstplannen rond het hergebruik van bronwater. Ze zijn te vertalen naar ontwerpprincipes voor wie (beter) met bronnen wil werken: bronwater wordt niet geprivatiseerd, maar als *common* behandeld; bronwater wordt ingezet om de verbinding tussen bewoners en/of gebruikers te versterken; bronwater wordt ingeschakeld om betekenis te geven aan plekken.

Met die principes vinden we het warm water niet uit. In andere steden en gemeenten wordt al volgens gelijkaardige lijnen gewerkt om bronwater opnieuw boven te halen. In de Brabantse Wouden werken een aantal gemeenten binnen de strategische projecten Walden en Horizon+ samen aan manieren om bronwater af te koppelen van de riolering en opnieuw nuttig in te zetten.³ Zo wordt een bron in Neerijse (Huldenberg) via een pomp ter beschikking gesteld aan bewoners, en tegelijk als energiebron gebruikt voor Brouwerij De Kroon. Ook zo wordt de bron 'Pier Slot' in Sint-Joris-Weert opnieuw als ontmoetingsplek ingericht.

Wat in de Vlaamse Rand lukt, moet ook in Brussel kunnen. Alleen spelen er, vanwege de grootstedelijke context, ook heel wat andere factoren. In tegenstelling tot wat voor niet-stedelijke omgevingen geldt, is infiltratie van het water in de bodem vaak geen optie wegens de hoge bebouwings- en verhardingsgraad. Daarnaast zorgt de complexiteit van de stad voor grotere vraagstukken als het gaat om het samenbrengen van mensen rond de bron, en om het betekenis geven aan de plek. Dat alles maakt het des te interessanter om te zoeken naar de rol die bronnen in Brussel kunnen spelen.

Bronnen in de stad

Voorlopig blijft de vraag open. Het project Herbronnen / Re(S)Sources staat nog in zijn kinderschoenen, en pas na veel experiment zal duidelijk worden wat werkt en wat niet. Wel willen we in deze fase al doen dromen van mogelijke strategieën. We selecteerden samen met het Team Bouwmeester Maître Architecte een aantal archetypes uit de meer dan 200 bronnen die Coördinatie Zenne identificeerde. Elk van de archetypes beschrijft een bron die zich in een specifieke ruimtelijke context bevindt en stelt zo een andere set aan moeilijkheden en mogelijkheden scherp.

Wat houdt bijvoorbeeld de toekomst in voor een bron die zich op de speelplaats van een school bevindt? De Sint-Petersbron bevindt zich in een opslagplaats naast de speelplaats van de gelijknamige middelbare school in Ukkel. Scholieren kwamen er tot de jaren 50 stiekem drinken tussen de lessen door. Als archetype stelt ze ons voor de vraag hoe bronnen voor educatie en bewustmaking ingeschakeld kunnen worden.

Onder de Résidence Pacific, in de parkeergarage, stroomt dan weer een van de bronnen van de Maalbeek rechtstreeks de riolering in. Enkele bewoners van het 70 meter hoge gebouw stelden al voor om het water in te schakelen voor eigen gebruik. Als archetype stelt ze ons voor de vraag hoe bronnen gebruikt kunnen worden door een collectief, en hoe ze op die manier voor verbinding kunnen zorgen.

De bron van de Broebelaar bevindt zich in het Jean-Félix Happark. De Broebelaar, het kleine beekje waaraan ze haar naam ontleent, mondde vroeger op het Jourdanplein uit in de Maalbeek, maar stroomt vandaag ondergronds weg. Als archetype stelt ze ons voor de vraag hoe bronnen via de heraanleg van openbaar domein (parken, straten, pleinen) weer aan de oppervlakte gebracht kunnen worden, en geïntegreerd kunnen worden in de stad.

De Golgothabron ligt op een steenworp van Rosas – P.A.R.T.S. in Vorst. Ze stroomt over de weg de riolering in. Als archetype stelt ze ons voor de vraag of, en hoe, bronnen via kunst een betekenis kunnen krijgen.

De Marlybron ten slotte bevindt zich op een parkeerplaats aan de voet van de oude Marly-brouwerij in Neder-Over-Heembeek, en werd tot de jaren 70 gebruikt voor de productie van bier en Meudon-limonade. Als archetype stelt ze ons voor de vraag of bronwater nog gebruikt kan worden voor lokale productie, en zo ja, wat daarvan de limieten en ruimtelijke implicaties zijn.

Dat alles zal zich de komende maanden uitkristalliseren tot concrete strategieën voor verschillende types bronnen in een stedelijke context. Zoals elke grote rivier uit een bron ontspringt, hopen we dat dit kleinschalige project kan bijdragen tot een breder denkproces rond de omgang met water in de stad. ▲ ■ ●

Info: bma.brussels/nl/bma-label-bma/

- 1 'Parasitair water' omvat naast bronwater ook rivierwater dat in de riolering terecht komt, doorsijpelend grondwater en onttrekkingswater.
- 2 <https://www.coordinatiezenne.be/nl/documentatie/dossiers/bronnen.php>
- 3 <https://bluedeal.integraalwaterbeleid.be/projecten/lokale-gebieds-deals-droogte/her-bronnen-in-de-brabantse-wouden>

In samenwerking met

BOUWMEESTERMAITREARCHITECTE

25.09.2023

On Campus

A+303

A+ Tiidschrift

© Sarah Blee

DMT – Maat-werk, Universiteit Antwerpen – Faculteit Ontwerpwetenschappen, Paardenmarkt, Antwerpen, 2023

Door het exponentieel groeiend aantal studenten barst de infrastructuur voor het hoger onderwijs letterlijk uit haar voegen. Er is niet alleen vraag naar extra capaciteit, ook de bestaande gebouwen zijn aan renovatie toe. Maar liefst vijf Belgische architectuurfaculteiten bouwen vandaag gelijktijdig aan de uitbreiding van hun lokalen en creëren zo

een momentum waarin het debat over de relatie tussen onderwijs, architectuur en de stad centraal staat. *A+* gaat aan de hand van gerealiseerde scholen en wedstrijdontwerpen na hoe de toekomstige campus eruitziet en welke interactie ontstaan is met de publieke ruimte en de stad.

13.11.2023 Inclusive Architecture

A+304

11.12.2023 Brussels Architecture Prize

A+305

Beste architect, laat ons weten wat u bouwt!

De redactie van *A+* krijgt graag een overzicht van de recentste, kwalitatieve projecten die in België gerealiseerd worden. Hebt u de afgelopen twee jaar een project afgerond? Laat het ons weten! Surf naar a-plus.be/nl/dien-een-project-in.

A+ Classic

5 nummers & 1 speciale uitgave per jaar

€ 99 (incl. btw)

A+ Student/Intern

5 nummers & 1 speciale uitgave per jaar

€ 59 (incl. btw)

A+ More

1 Classic abonnement + duotickets voor lezingen, tentoonstellingen, vip-events en vernissages + toegang tot ons tijdschriftenarchief

€ 250 (incl. btw)

A+ Corporate

Packagedeal met meerdere abonnementen. Meer info op a-plus.be

vanaf € 250 (incl. btw)

Abonneer je op a-plus.be/nl/abonnement. Of stuur een mail naar abonnement@a-plus.be. Dank je!
ICASD vzw – IBAN: BE25 3101 3956 3282 – BIC: BBRUBEBB

Abonneer je nu op A+!

